

Дружинець Марія
 Придністровський державний
 університет ім. Т. Г. Шевченка
 Одеський національний
 університет ім. І. І. Мечникова

УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ ЗА ПЕРШОДРУКАМИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Праця присвячена проблемам українського усного мовлення на діахронічному рівні, зокрема становленню норм української орфоенії. Правописна система першодруків Т. Г. Шевченка («Кобзарь» (1840), «Букварь южнорусскій» (1861)) була побудована значною мірою на фонетичних засадах, тому завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбулися вимовні риси, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: українське усне мовлення, орфоенія, кодифікація, першодруки.

UKRAINIAN ORAL SPEECH IN INCUNABULA BY T. SHEVCHENKO

The work is dedicated to the problems of Ukrainian oral speech on the diachronic level, including the establishment of the standards of Ukrainian orthoepy in the nineteenth century. Orthographic system of incunabula by Shevchenko («Poet» (1840), «Primer Yuzhnorussky» (1861)) was built mostly on phonetic principles. Therefore, due to the peculiarities of spelling, and often in spite of him, it reflected spoken features, most of which were the pronouncing norms of modern Ukrainian language.

Keywords: Ukrainian speaking, orthoepy, codification, incunabula.

Володіння орфоепічними нормами на сьогодні – проблема надактуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є вимовні. Вимовні норми на сьогодні сформовані, але процес становлення орфоепічних норм української літературної мови залишається недостатньо вивченим. У висвітленні питань, що стосуються історії формування вимовних норм української мови, велике значення мають пам'ятки, бо саме в них фіксуються ті зміни, які відбувалися у мовленні людей і які становлять тепер орфоепічну норму. Слід зазначити, що коли писарі давньоруського періоду або упорядники збірок, журналів ХІХ ст. припускалися «помилки»

всупереч традицій, то це означало, що дана мовна риса міцно закріпилася в тій чи іншій місцевості. Відбиття особливостей народного мовлення в писемних пам'ятках XIX ст. – важливе і надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоепії. Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народного мовлення, розглядалися у вагомих теоретичних працях О. О. Потебні, П. Г. Житецького, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка. Серед досліджень орфоепічної системи української мови відомі праці В. І. Сімовича, Л. А. Булаховського, Н. І. Тоцької та ін. Історичній орфоепії присвячені дослідження М. М. Фащенко, М. Л. Микитин-Дружинець, О. П. Шонц.

Фіксацію вимовних норм сучасної української літературної мови знаходимо у першодруках та рукописах, писаних фонетичним правописом, тому ставимо своїм завданням простежити відбиття орфоепічних норм за першодруками Т. Г. Шевченка – «Кобзарь» (1840) та «Букварь южнорусский» (1861) (Далі у тексті наводимо скорочену назву джерел (К – «Кобзарь» Б – «Букварь южнорусский»), в основі яких лежить фонетичний правопис; порівняти з відбиттям їх у попередніх чи наступних писемних пам'ятках. Наша мета – зафіксувати живу народну вимову в досліджуваних джерелах та обґрунтувати сталість вимовної норми на певному хронологічному зрізі.

У досліджуваних джерелах зрідка фіксується вимова **ненаголошеного [e]** наближеного до [и]: у «Кобзарі» Т. Шевченка – сило (39), у «Букварі південноруській 1861 року» — мыні (13,Б;31,Б). У «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського теж послідовно ненаголошений [e] передається як и: почыпылы (27), у «Кобзарі» Є. Гребінки [e] передається літерою и (ы) перед наголошеним [i] лише в одному слові — мыні (42). У словнику П. П. Білецького-Носенка іноді фіксується вимова ненаголошеного [e] як [и]: видмідь (76), бисида (56) [8; 39]. Зрідка простежується фіксація вимови [e] як [и], що передається на письмі літерою и: в «Енеїді» І. Котляревського перед наголошеним складом з [i]: минѣ (I, с. 236); у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [i], [o]: міні (87), чырвоный (65); в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [i]: минѣ (5) [6; 365]. Як зазначає Н. І. Тоцька, перед складом з дальшим наголошеним голосним середнього чи низького підняття [e] змінюється менше, а перед складом з наголошеним голосним високого підняття –наближається до [и] [10; 28]. Для су-

часної української літературної мови характерною є нейтралізація фонетичної опозиції вокалізму /e/: /и/ в ненаголошених позиціях, коли /e/ на синтагматичній осі втрачає свою ознаку «середнє піднесення (переднього ряду)» диференційних рис, а її звукове поле зливається із звуковим полем /и/. Така нейтралізація характерна для південних говорів української мови. Перед голосними [і], [и], [у] звук [e] в ненаголошеній позиції набуває такого звуження, що різною мірою наближається до [и], а перед [і] в окремих словах при швидкій вимові – до [і] [2; 22]. Не засвідчується у досліджуваному матеріалі вимова **ненаголошеного [о]** наближеного до [у]: у «Кобзарі» Т. Шевченка – голубонько (36), голубчики (60), голубка (75), у «Букварі південноруським» – кожухъ (32). Ця норма не простежується і в «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – горилки (20); у «Кобзарі» Є. Гребінки – голубко (23), зозуля (30), голубятко (64). Вимова ненаголошеного [о] передана буквою у лише Т. Шевченком у «Більшій книжці»: зузуля (111, II) [7; 97].

Префікс [з-] перед глухими приголосними передається у досліджуваних джерелах літерою с: сповидайтесь (236, Б), стихати (25, Б). Префікс [з-] перед глухими приголосними передається літерою с у переважній більшості випадків у «Кобзарі» Гулака-Артемівського – спынысь (9), сплетьы (13), але зправыть (33), у «Кобзарі» Є. Гребінки – скажы (3), скосывшы (5), але зпысавъ (10). У граматиці О. Павловського послідовно вживається літера с на позначення префікса з- перед глухими к, п, х: скажешъ (88), сподобавъ (59); у П. П. Білецького-Носенка – варіативна передача: зпитати (159) і скиглити (328) [8; 40].

У досліджуваних джерелах представлена варіативна передача на письмі вимови **префікса роз- як [роз-] і [рос-]**: розказуй (37, К), і розказати (86, К), розпитаю (45, К), розплелы (16, Б). Аналогічне відбиття цієї норми простежується в «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – расплатывся (15) і расплатывся (19); у «Кобзарі» Є. Гребінки – розсерджу (34) і роспрындывшись (32). У переважній більшості випадків засвідчене написання роз- у словнику П. П. Білецького-Носенка: розказавъ (315), розпатлати (315) [8; 40], у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – россердытця (36), але розцвитають (33).

У «Кобзарі» Т. Шевченка засвідчено збереження **дзвінких приголосних у кінці слова**: назадъ (38), ворогъ (103). Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у граматиці О. Павловського: гарбузь (69), дубъ (79) [8; 40]; у словнику П. П. Білецького-Носенка: рядъ (319) [8; 41], у «Коб-

зарі» П. Гулака-Артемівського – ридъ (8), щобъ (22); у «Кобзарі» Є. Гребінки – Богъ (18), хлибъ (20). Фіксується й вимова **дзвінких приголосних перед глухими** у «Кобзарі» Т. Шевченка – тяжко (17), ягидку (34), дружки (77). Ця норма відбита у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка в переважній більшості випадків – подружкамы (34), у дружкахъ (35), але юпку (33), лошка (37); послідовно фіксуються дзвінкі приголосні перед глухими у граматиці О. Павловського: брыдкий (7), губка (32); у словнику П. Білецького-Носенка: бабка (48), боридка (59) [6; 365]; у граматиці Я. Головацького: солодкій (160) [4; 521]; у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – тяжко (15), швыдко (15), слабкий (17), стежка (21), рибка (21), удка (21), Рябко (22); у «Кобзарі» Є. Гребінки – сторожка (12), важко (22), голубко (23). П. Куліш теж послідовно дотримується традиції при передачі на письмі дзвінкого перед глухими приголосними: близько (28, № 9, 1861), тяжко (30, № 9, 1861) [5; 155–156].

Асиміляція **свистячого перед шиплячим** не фіксується в «Кобзарі»: чулася (25), однак відбиття асиміляції свистячого приголосного перед шиплячим зустрічається у попередників Т. Шевченка – один раз у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – бряжчять (15) та два рази – у «Кобзарі» Є. Гребінки – пидъижжае (97), зъижжае (98). Ці приклади свідчать про те, що в усному мовленні ця особливість простежувалась. Частково ця вимовна особливість передавалася у повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка – прынишы (37); у рукописах Т. Шевченка: ближченько (61, I) [4; 101]; у граматиці О. Павловського: рожжалувався (83), у словнику П. Білецького-Носенка: дзижчати (115) [8; 41]. Матеріал «Кобзаря» Т. Шевченка фіксує вимову **[т] перед [ч]** як [чч]: безбачченкомъ (50). У «Букварі південноруським 1861 року» зустрічаємо єдине написання матчина (18), що свідчить про орфографічну норму. Але в повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка ця норма представлена у переважній більшості випадків: заквичча (32), браччыка (81), хоч пан-отченьку (70). У досліджуваних джерелах передається асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с']. Вимова **[шс'] як [с']** передається в «Кобзарі» Т. Шевченка послідовно: повернесся (27), схаменесся (29), ловысса (34) і подинесся (28), умнешся (49). Вимова [шс'] як [с'] передається одною літерою с або двома – сс: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – неоглядысса (29), незчуесся (29); у граматиці О. Павловського: засмієсса (80), пресься (91) [8; 41]. Вимова **[чц'] як [ц']** у «Кобзарі» Т. Шевченка не передається: хатинотци (27), свитотци (147), але в рукописах Т. Шевченка засвідчена послідовно: вкупоци (33, I), хатиноци (73,

І) [7; 102]. Зрідка ця асимілятивна зміна простежується в «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – на ручці (43), у купоці (48). У досліджуваних джерелах у дієслівних формах фіксується: мольтця (32, Б), святитця (16, Б), тобто вимова [т'] перед [ц'] як свистячого. Абсолютно послідовно у кінці дієслівних форм фіксується вимова [т'] перед [с'] як свистячого, написання якої передається буквосполученнями -тця, -тьця: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – ловытця (7), трапытця (16), значытця (16); у «Кобзарі» Є. Гребінки – нахваляютця (9), наберетця (11), вытягнутця (12).

У першодруках зафіксовано приклади, які свідчать про тенденцію до **подовження вимови м'яких і напівном'якшених зубних** приголосних: у «Кобзарі» Т. Шевченка – возлисса (61), зиллячка (78). У «Букварі південноруським 1861 року» – каменная (26). Традиція асимілятивного подовження сформувалася не відразу. Єдине написання зі збереженням подовженого приголосного фіксується в «Енеїді» І. Котляревського: убрання (13, І). Послідовно простежується написання такого типу в граматиці О. Павловського: багатѣѣ (7); частково у тлумачному словнику П. Білецького-Носенка: рилля (313) [8; 42]. Подовжена вимова приголосних знайшла підтвердження у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – весилья (30), кулаччамъ (37); у рукописах Т. Шевченка: возлисса (61, К), зиллячка (78, К), але попидтынью (16, К) [7; 104]. Послідовно асимілятивне подовження засвідчено у творах П. Куліша: браття (1861, 9, с. 28) [5; 158]. У «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського простежується передача на письмі довгих приголосних у наголошеному суфіксі -енн-: предывенна (16), благословенни (35). Ця особливість засвідчена й у рукописах Т. Шевченка: утомленный (212, ІІ), перевозданный (223, ІІ), прокаженна (13, ІІ) [7; 104]. У досліджуваних джерелах зустрічаються декілька прикладів, які засвідчують непослідовність відбиття **спрощення в групах приголосних**: сердце (10, К), сердце (58, К), сердемъ (13, Б), честнымъ (14, Б), часной (15, Б), празныкъ (19, Б; 20, Б), праздныкъ (27, Б), нещасныхъ (30, Б). Послідовно передається спрощення – сердце (11), сонце (17) – у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського; щаслива (23) – у «Кобзарі» Є. Гребінки; непослідовно – у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка: жалослыва (73), празныка (72), але щаслива (44), честный; у творах Т. Шевченка: сердце (4, І), щасливий (10, ІІ) [4; 104]; у словнику П. П. Білецького-Носенка: пидвластный (279), сердце (325); у драгоманівці: протестантства (3; 27), жалості (3; 15) [6; 364]. На основі одного випадку в «Кобзарі» Т. Шевченка – сердешна (59) можемо стверджувати про відбиття **дисиміляції приголосних [чн]**. Дис-

иміляція приголосних [чн] як [шн] передається у повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка – сердешный (40), пшенишний (65), соняшний (114); у рукописах Т. Шевченка: сердешна (59, К), рушницю (335, І); у граматиці О. Павловського: мирошныкъ (46); у словнику П. Білецького-Носенка: соняшныкъ (335) [8; 41].

Чергування [д] — [д^ж] у дієслівних формах у друкованих текстах Т. Шевченка не простежується: виїзжавъ (24, Б), вихожає (25, Б), прихожає (26, Б), похожає (100, К). М. А. Жовтобрюх вважає, що оскільки африкат [дж] не властивий говірці села Шевченкового Звенигородського району, то, можливо, й пояснюється те, що Т. Г. Шевченко відповідно до [дж] послідовно писав ж [3; 58]. Африкат [дж], за спостереженням Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, переходить у звичайний фрикативний в мовленні студентів сьогодні [9; 23].

Як бачимо, у досліджуваних першодруках знайшли широке відбиття майже всі орфоепічні норми сучасної української мови. Можемо твердити, що не тільки рукописи Т. Г. Шевченка, але й першодруки відіграли важливу роль у формуванні орфоепічних норм, оскільки вони відтворюють процес становлення орфоепічних норм на певному хронологічному зрізі, засвідчують стан сформованості певної літературної норми, відбивають особливості народної вимови, які згодом стали основою сучасної орфоепії.

Список використаних джерел

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посібник / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 367 с.
2. Жилко Ф. Т. Нейтралізація фонологічної опозиції в українській літературній мові / Ф. Т. Жилко // Мовознавство. – К., 1968. – № 4. – С. 17–24.
3. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. Наук. зап. – К., 1962. – Т. 17.
4. Микитин М. Л. Відбиття орфоепічних норм у західноукраїнських граматиках ХІХ століття (на матеріалі граматик Я. Головацького та М. Осадци) / М. Л. Микитин // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – № 34. – Ч. II. – С. 519–525.
5. Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках журналу «Основа»

(1861–1862) / М. Л. Микитин // Записки з українського мовознавства. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. 9. – С. 151–160.

6. Микитин-Дружинець М. Л. Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії / М. Л. Микитин-Дружинець // Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 18. – С. 363–369.

7. Микитин-Дружинець М. Л. Шевченко Т. Г. та становлення української орфоєпії / М. Л. Микитин-Дружинець // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса, 2001. – Вип. 2. – С. 94–107.

8. Микитин М. Л. Формування орфоепічних норм української літературної мови (на матеріалі «Граматики малоросійського нарѣччя» О. Павловського і «Словника української мови» П. Білецького-Носенка) / М. Л. Микитин // Мовознавство. – К., 1996. – № 1. – С. 37–43.

9. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді // Мовознавство. – 1990. – № 3.

10. Тоцька Н. І. Ненаголошені алофони голосних фонем української літературної мови (до питання про редукцію голосних) / Н. І. Тоцька // Мовознавство. – К., 1970. – № 4. – С. 21–30.

Джерела

1. Шевченко Т. Г. Букварь южнорусскій. – СПб.: Въ печати Рогенфельдена и К°, 1861. – 24 с. Фототип. вид. // Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року. – К., 1991.

2. Шевченко Т. Г. Кобзарь / Т. Г. Шевченко. – СПб.: Е. Фишер, 1840. – 114 с. (Факс. вид. К.: Дніпро, 1974).

УДК.06.068:821.161.2

Думитрашко Любов

МОЗ «Бендерська гімназія № 3
ім. І. П. Котляревського»

ПЕРШІ ЛАУРЕАТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРЕМІЇ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У даній статті описано історію створення Національної премії ім. Тараса Григоровича Шевченка, висвітлюються імена лауреатів першої Національної премії 2000 року.

Ключові слова: Національна премія, Республіканська премія, лауреати.